

مطالعه‌ای در معماری مساجد ایران برای الگویابی معماری مساجد بوشهر در دوره قاجار

احد نژاد ابراهیمی^۱، سام مرادزاده^۲

^۱ دانشیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.
^۲ دانشجوی کارشناسی ارشد معماری اسلامی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.
(تاریخ دریافت مقاله: ۹۶/۵/۳۱، تاریخ پذیرش نهایی: ۹۷/۲/۱۹)

چکیده

بوشهر با اقلیم گرم و مرطوب، دارای مساجدی متناسب با شرایط اقلیمی این منطقه است. مطالعات نشان دهنده تفاوت‌هایی در الگوی این مساجد با الگوی معماری مساجد ایران است؛ هدف این پژوهش، شناخت ویژگی‌های کالبدی و فضایی مساجد شهر بوشهر در دوره قاجار است تا عوامل به وجود آورنده این الگوها تعیین گردند. این مقاله با مطالعه مؤلفه‌های معماری مساجد بوشهر در دوره قاجار و با روش توصیفی-تحلیلی، به تبیین گونه‌ها و طبقه‌بندی نمونه‌ها می‌پردازد؛ اطلاعات پژوهش به صورت کتابخانه‌ای و پیمایش میدانی جمع‌آوری شده است؛ به نظر می‌رسد مساجد شهر بوشهر، شیوه خاصی در ایجاد روابط فضایی، فرم و ساختار سازه‌ای دارند که شباهت‌هایی با مساجد الگوی شبستانی دارند ولی این تشابه‌ها، یکسان نیستند و ویژگی‌های خاص، متناسب با شرایط مکانی دارند. یافته‌های گونه‌شناسانه، گویای دو گونه مساجد شبستانی دارای صحن و مساجد شبستانی فاقد صحن است. مطالعه الگوی مساجد تاریخی بوشهر به عنوان نتایج تحقیق، نشان می‌دهد مؤلفه‌های طراحی و ساخت‌وساز مساجد، در نوع معماری بومی به لحاظ برون‌گرا یا درون‌گرا بودن مؤثر بوده است و نیز محل قرارگیری در کنار توانایی مالی، مصالح و عوامل فرهنگی نیز در شکل‌گیری این الگو تأثیر داشته‌اند.

واژه‌های کلیدی

الگوی معماری مسجد، گونه‌شناسی مسجد، مساجد تاریخی بوشهر، معماری دوره قاجار.

مقدمه

با بناها و عملکردهای متفاوتی که در بافت و زمین محدود بوشهر وجود داشت، به‌عنوان المان و نشانه محله‌ای نیز عمل کند. در اواسط دوره قاجار و در جریان مدرنیسم و ایدئولوژی آن به ایران، بوشهر نقش کلیدی داشت و دلیل آن نیز حضور جریان‌های فکری مختلف در این بندر بود؛ تفکر مدرنیته همراه با دستاوردهای آن همچون تلگراف، ساعت، خطوط راه‌آهن و جاده‌سازی که با منطق سیاسی وارد ایران گردیده‌اند، اثرات خود را بر سیمای شهر و همچنین اماکن مذهبی همچون مسجد می‌گذارد و سادگی در کالبد و محدود بودن تزئینات، از این جریان فکری نشأت می‌گیرد. هدف این پژوهش، یافتن ویژگی‌های معماری و ساختار کلی مساجد بوشهر در دوره قاجاریه است و در پی پاسخ به سؤالات پژوهش: ۱- الگوی مساجد تاریخی بوشهر چه ویژگی‌های کالبدی و فضایی در مقایسه با مساجد شبستانی دارد؟ ۲- دلایل تفاوت موجود در الگوی مساجد تاریخی بوشهر را در چه مؤلفه‌هایی می‌توان جستجو کرد؟ و در نهایت با تحلیل و ارائه گونه، این مساجد را به لحاظ شکل و صوری، دسته‌بندی نماید. پرسش اصلی تحقیق بدین ترتیب است که مساجد بوشهر در کالبد و چینش فضایی خود، دارای چه مشخصه و مؤلفه‌هایی هستند که آنها را از مساجد سایر اقلیم‌ها متمایز می‌سازد؟ نوع تحقیق از منظر هدف، نظری می‌باشد که با روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و بر اساس پیمایش‌های میدانی، در کنار مطالعه اسناد، مدارک و متون تاریخی مطالعه شده است؛ ابتدا با توصیف بر اساس مشاهده سپس با تطبیق و تحلیل فرضیه اثبات خواهد شد. ابتدا پیش‌فرض‌های پژوهش در قالب مفاهیم تبیین شدند، سپس چارچوب نظری تحقیق بر اساس موضوع «نظام شکلی و عناصر تشکیل‌دهنده‌ی مساجد» شکل گرفته است؛ بدین منظور، نظام شکلی کلی مساجد ایرانی جمع‌آوری گردیده و بر اساس عناصر تشکیل‌دهنده آن، تجزیه گردید. سپس این عناصر به صورت عینی با عناصر تشکیل‌دهنده مساجد بوشهر، مقایسه تطبیقی شدند. فرض پژوهش این بود که تمام عوامل منجر به شکل‌گیری «مساجد بوشهر»، متناسب با شرایط زمان و مکان و اقلیم منطقه بوشهر بوده‌اند. برای نیل به این هدف و پاسخ به فرضیات پژوهش، نمونه‌های انتخاب گردیده، مساجدی بودند که کمترین دخل، تصرف و مرمت در آن صورت گرفته باشد تا نتیجه تحلیل، با واقعیت نزدیک‌تر باشد و نتیجه‌گیری نهایی بر اساس نمونه‌های واقعی، دارای اصالت بیشتری باشند.

الگوی معماری نخستین مسجد توسط پیامبر اسلام (ص) با ویژگی‌هایی چون سادگی، تزئینات محدود، مصالح بومی و عملکردی بودن آن، شکل گرفت. این الگو زمانی که وارد ایران شد، مطابق با فرهنگ، جغرافیا و اقلیم خاص هر منطقه ترکیب و به‌عنوان شاخص‌ترین عنصر در شهرهای ایرانی بعد از اسلام شناخته می‌شود؛ مسجد، بنایی خاص برای جامعه اسلامی است که می‌تواند به‌عنوان کلید شناخت معماری اسلامی باشد (هیلن براند، ۱۳۸۰). چند عملکردی بودن مسجد موجب شده است در کنار فعالیت‌های عبادتی و مذهبی، مسجد کانون اجتماعی، فرهنگی باشد و قابلیت جدا شدن از ساختار شهر اسلامی را ندارد (بهزادفر، ۱۳۷۶). مساجد به‌عنوان نقاط کانونی یک شهر، همیشه مورد توجه بوده است. همچنین مساجد محله‌ای، سابقه‌ای قابل‌اعتنا در ساختار شهرهای دوره اسلامی دارند. این اهمیت موجب گردید در شهرها، بر اساس قومیت‌ها و تعداد محلات، ساختن این مساجد به تدریج رو به فزونی نهد (جعیط، ۱۳۷۲، ۳۵۶).

الگوی معماری مساجد در برخی از شهرهای ایران مطالعه شده‌اند ولی در شهر بوشهر، چنین پژوهشی صورت نگرفته است. شهر بوشهر دارای مساجد متمایزی نسبت به الگوی سایر نقاط ایران است؛ بنابراین مطالعه در این زمینه و برای شناخت ویژگی‌های ساختاری و کالبدی این مساجد، امری ضروری به نظر می‌رسد. اهمیتی که بوشهر در دوره قاجاریه یافت، باعث توسعه معماری این شهر گردید؛ زیرا بندر بوشهر از بنادر تاریخی و مهم زمان خود بوده و نقطه اتصال ایران با جهان از طریق جنوب کشور محسوب می‌شده است. همین عامل بندری بودن، موجب حضور افراد و اشخاصی با فرهنگ‌ها و قومیت‌های مختلف بوده و این امر باعث شده است تا طیف جدیدی از مساجد وجود داشته باشد و همه‌ی آنها در پاسخ به نیازها و مسائل مذهبی و فرهنگی شکل گرفته‌اند. این بندر به خاطر اقلیم گرم و مرطوبش، در کنار فقر پوشش گیاهی و همچنین محدودیت مصالح، منجر به شکل‌گیری الگویی می‌شود که سعی دارد با توجه به همه‌ی محدودیت‌ها، بهترین پاسخ را از طریق هم‌نشینی با عوامل گوناگون داشته باشد. به دلیل تجاری بودن بندر بوشهر، تعداد زیادی تجارت‌خانه، کنسولگری‌ها، اماکن مذهبی اقلیت‌ها، خانه‌های تجار و بازرگانان را شامل می‌گردد. لذا شکل‌گیری مساجد بوشهر، به‌گونه‌ای بوده است تا در عین تداوم و هم‌نشینی

۲- پیشینه پژوهش

پژوهش‌های اندکی در حوزه گونه‌شناسی مساجد انجام شده

علیرغم اینکه گونه‌شناسی، از مباحث مهم و کلیدی است،

است که مساجد چهار ایوانه، طرح غالب مساجد ایران و شرق جهان اسلام است؛ «مسجد چهار ایوانی، به تدریج مسجد غالب در شرق جهان اسلامی شد» (هیلن براند، ۱۳۸۰، ۹۸). «مسجدهای گنبددار با نقشه چهار ایوانی، کامل‌ترین نوع مساجد ایرانی است» (مارتن و هوگ، ۱۳۷۵، ۶۳) و برای سایر الگوها، محققین با اطلاق نام‌های گوناگون، از یک گونه مشخص صحبت کرده‌اند. متدین، مساجد شبستانی را مساجد سبک عباسی معرفی می‌کند (متدین، ۱۳۷۸، ۸۸)، الگ گرابر، این مساجد را، «مساجد عربی» می‌نامد (گرابر و دیگران، ۱۳۹۱)؛ یا اگوست شواری، آن را بازبلیک می‌نامد (شواری، ۱۳۸۳، ۱۷۶). هیلن براند (۱۳۹۱)، مساجد را در قالب مساجد عربی، مساجد عباسی، مساجد مغربی، عثمانی، ایرانی و مصری دسته‌بندی می‌کند و نیز الگوی شکلی مساجد را به پنج گونه شبستانی، تک ایوانی، دو ایوانی، چهار ایوانی و گنبددار، تقسیم‌بندی می‌نماید. پیرنیا نیز مساجد را به شبستانی، تک ایوانی، دو ایوانی و چهار ایوانی و چهارطاقی و طنبی شکل، تقسیم می‌کند (پیرنیا، ۱۳۸۹، ۲۴). جمع‌بندی نظرات ارائه‌شده توسط پژوهشگران در خصوص شکل و چینش فضایی آنها، در قالب ۹ نمونه دسته‌بندی انجام شد که هرکدام از آنها، دارای ویژگی‌های خاص خود است و عناصر معماری را شامل می‌گردد (جدول ۱).

تحلیل این نظریات و مقایسه تطبیقی عناصر فضایی و کالبدی مساجد نه‌گانه، عناصر شاخص برای مسجد تعیین می‌گردد که در ادامه به آن اشاره خواهد شد. براساس مشاهدات میدانی و مفروضات تحقیق، نوعی سادگی در کالبد مساجد بوشهر قابل درک است. لذا برای شناخت بهتر عناصر فضایی و برای رسیدن به گونه‌بندی دقیق‌تر، مفهوم مساجد شبستانی به منظور مطالعه تطبیقی دقیق با مساجد بوشهری مورد مطالعه قرار می‌گیرد.

۳-۱-۱- مساجد شبستانی

مساجد بوشهر شباهت شکلی زیادی به مساجد شبستانی دارد؛ این سبک به نام‌های خراسانی، عباسی، هیپواستایل و شبستانی معروف است. نمونه بارز آن، مسجد جامع فهرج در سال ۵۴۵ ق. ساخته شده است (پیرنیا، ۱۳۸۹، ۱۴۸). یکی از ویژگی‌هایی که باعث محبوبیت مساجد شبستانی به‌ویژه در صدر اسلام می‌گردید، سادگی آن و قابلیت گسترش و توسعه که تنها با کاستن و افزودن چند دهانه در جهت دلخواه شکل می‌گرفت. بنایی که باعث الگو شدن این دسته مساجد گردید، مسجد پیامبر در شهر مدینه و ریشه واژه شبستان از عنصر شاخص آن بنا گرفته شده است. به‌طور ساده، حیاطی تقریباً مستطیل شکل که اطراف آن توسط شبستان احاطه شده است، سازنده این دسته مساجد است. ستون‌هایی که به شکل شبکه در شبستان قرار گرفته‌اند، علاوه بر وظیفه تحمل بار سقف، وظیفه محوردهی و تقسیم فضایی به سمت قبله را نیز بر عهده دارند. این شکل‌گیری ساده عناصر کالبدی در کنار یکدیگر و تحول آن در قرون اولیه اسلام، سازنده مساجد زیادی در سراسر قلمرو اسلامی گشت.

است. مهدوی نژاد، مشایخی و بهرامی (۱۳۹۳)، با الگویابی و مطالعه مساجد و ارائه شاخصه‌های آن، چهار گونه مسجد شکلی برای مساجد معاصر را تدوین می‌کنند. همچنین خادم‌زاده، معماریان و صلواتی (۱۳۹۶)، در پژوهشی با عنوان: گونه‌شناسی تحلیلی مساجد تاریخی حوزه فرهنگی کردستان ایران، با معرفی و تحلیل سبکی به نام کردستانی، دست به گونه‌یابی مساجد کلیه مناطق کردنشین زده و در پایان، دو گونه را به‌عنوان سبک کردستانی ارائه می‌دهند. در همین راستا، زارعی (۱۳۸۱) نیز سبکی را تحت عنوان سندجی معرفی می‌کند و با مطالعه مساجد شهر سندج، پنج گونه را معرفی می‌کند. هوشیاری، پورنادری و فرشته نژاد (۱۳۹۲) در پژوهشی دیگر با عنوان: مسجد مدرسه در معماری اسلامی و گونه‌های مختلف ساختارهای فضایی، آن را در معماری اسلامی ایران مورد بررسی قرار داده‌اند. در نهایت پاسیان خمیری، رجبعلی و رونده (۱۳۹۶)، در پژوهشی تحت عنوان: گونه‌شناسی مساجد بلوچستان ایران، از دوره قاجاریه تا معاصر، با معرفی و شناسایی منطقه بلوچستان و مساجد آن، در نهایت سه گونه را معرفی می‌کنند.

با وجود مطالعات محدود و پژوهش‌های اندک در حوزه گونه‌شناسی مساجد، لازم به ذکر است که تاکنون پژوهشی در رابطه با مساجد شهر بوشهر در دوره قاجار و گونه‌یابی آن صورت نگرفته است و مطالعات منطقه بوشهر به مباحث مسکونی و اقلیمی آن محدود می‌شود. در کتاب غلام‌زاده جفره (۱۳۹۲)، تعدادی از مساجد بوشهر به‌صورت شکلی مورد بررسی قرار گرفته است و درباره پیشینه و سیر تحول آنها صحبت شده است و همچنین در کتاب مرباغی (۱۳۹۲)، شاخصه‌های معماری بوشهر به‌طور کلی مورد مطالعه قرار گرفته و به‌صورت پراکنده اماکن مذهبی نیز در آن ذکر شده است.

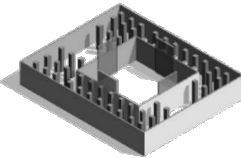
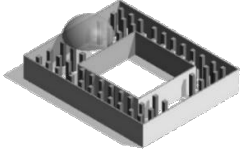
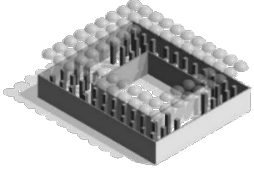
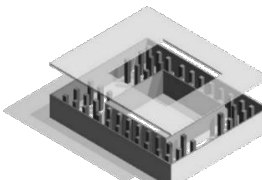
۳- گونه‌یابی مساجد ایرانی

در رابطه با گونه‌یابی، نظریات متعددی وجود دارد که از اهمیت آن گفته‌اند، از مباحث مهم معماری گونه‌شناسی در دوره معاصر است. از لحاظ اهمیت موضوع گونه‌یابی، شاید بتوان آن را در جوار دو موضوع مهم نظری معماری فرم یا فضا و شکل قرارداد (معماریان و طبرسا، ۱۳۹۲، ۱۰۳). تحقیق‌های انجام‌یافته به این نکته اذعان دارند که بررسی روند تحول و گونه‌یابی یک معماری، بدون بررسی تحول اجزا یا عناصر آن، امکان‌پذیر نیست. از سوی دیگر، هراتر معماری، معمولاً وجوه مختلفی قابلیت مطالعه دارند ولی عمده مطالعات در زمینه تشخیص ارتباط بین معنا و شکل است؛ به‌ویژه در بناهایی که براساس اعتقادات و فرهنگ زمینه به‌دست آمده‌اند. تأکید این پژوهش برای شناخت نظام شکلی و ارتباطات فضایی مساجد با تأکید بر مساجد بوشهر است. در خصوص مسجد و ویژگی‌های کالبدی مساجد، دسته‌بندی‌های گوناگونی ارائه شده است و هر پژوهشگر، با استناد به هدف و علاقه‌مندی خود، اظهارنظرهایی را انجام داده، اما نکته‌ای که می‌توان به‌عنوان اجماع به آن رسید این

جدول ۱- نظام شکل و عناصر تشکیل‌دهنده‌ی مساجد بر اساس جمع‌بندی آرای محققان.

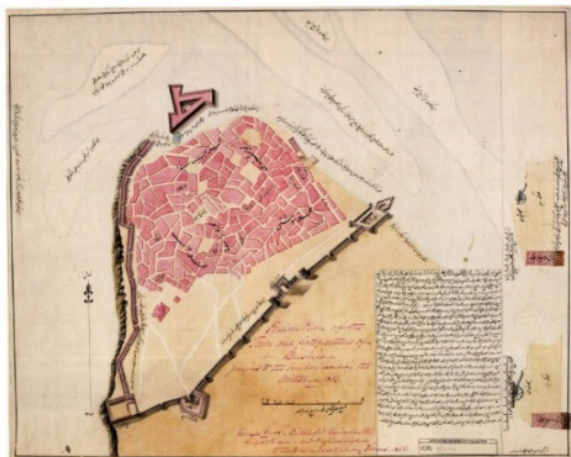
دسته‌بندی	اسامی دیگر	توضیحات	نمونه	عناصر شاخص مسجد	الگو
مساجد شبستانی	مسجد شبستانی (عربی)، صحن باز، عربی، بازلیک، مسجد با سقف صاف و نقشه مستطیل شکل در سبک عربی، مسجد با شبستان ستون‌دار	برگرفته از مسجد پیامبر، دارای نقشه‌ای چهارگوش با حیاط مرکزی و شبستانی در جهت قبه	مسجد پیامبر / مسجد جامع فهرج / مسجد تاری خانه دامغان	شبستان، صحن، محراب، گنبد	
مساجد تک ایوانی	مسجد ایوانی (گیری)، ایوان دار، بنای طاق دار	همیشه ایوان در جنوب و در جلوی گنبدخانه شکل می‌گیرد	مسجد جامع نیریز	شبستان، صحن، محراب، منار، گنبد، ایوان	
مساجد دو ایوانی	-	جهت قرینه‌سازی با ایوان جنوبی و بعضاً استفاده از آفتاب زمستانی، ایوان شمالی ساخته شد	مسجد جامع زوزن	شبستان، صحن، محراب، منار، گنبد، ایوان	
مساجد چهار ایوانی	فارسی، ایرانی، مسجد-های گنبددار یا نقشه چهار ایوانی	کامل‌ترین نوع مساجد ایرانی است	مسجد جامع اصفهان	شبستان، صحن، محراب، منار، گنبد، ایوان	
مساجد چهار-طاقی	چهارطاقی پیش از اسلام (کوشکی)، قبه دار (۴ طاقی)، گنبد خانه‌ای	طرح آشکده‌ای و تکامل‌یافته عبادتگاه‌های ساسانی / محصوریت سه سمت آن و تبدیل شدن به مسجد	مسجد جامع اردبیل / مسجد جامع یزد خواست	گنبد خانه، منار، محراب	
مساجد بسته	-	الگوی ساختاری این مساجد به شکل بدون حیاط می‌باشد	مسجد نوح بلخ، مسجد نارمک، مسجد کبود تبریز	شبستان، صحن، محراب، گنبد	
مساجد گنبد مرکزی با دو رواق کشیده در طرفین	-	-	مسجد کاخ لشکری بازار	شبستان، صحن، محراب، گنبد	
مساجد چلیپایی	صلیبی	دارای نقشه‌ای چلیپایی (صلیبی شکل)، ساختاری از دوره ساسانی	مسجد سنگی داراب	شبستان	
مساجد صخره‌ای	ارگانیک	این مساجد به شکل ارگانیک شکل گرفته‌اند و نقشه از پیش تعیین شده ندارد	مسجد عنصرود / مسجد صخره‌ای ایج	شبستان	
جمع‌بندی	با مقایسه تطبیقی عناصر فضایی و کالبدی مساجد نه‌گانه، می‌توان عناصر شاخص تشکیل‌دهنده‌ی مساجد را در فضاهای شبستان، ایوان، صحن، گنبد، مناره، محراب دسته‌بندی نمود.				

جدول ۲- دسته‌بندی مساجد شبستانی.

توضیحات	الگو	نمونه	عناصر شاخص
به دلیل عدم وجود گنبدخانه، تأکید بر قبله به‌وسیله ایوان‌ها یا عوامل دیگر مانند رنگی شدن ستون‌های میانی شبستان مسجد و کیل انجام می‌گیرد.		مسجد وکیل، مسجد نصیرالملک، مسجد جامع کرمان، مسجد اسبق	شبستان ایوان مناره
در این گونه مساجد، عنصر مناره به‌عنوان نشانه عمل می‌کند و در تأکید بر قبله نقش کمی دارد و محراب در فضای گنبد خانه قرار دارد.		مسجد جامع مرند، مسجد جامع اورمیه	شبستان گنبد مناره
در این گونه مساجد، برای تأکید بر قبله، از ایوار و پرور یا گسترش دهانه میانی ستون‌ها استفاده می‌گردد.		مسجد تازی خانه دامغان، مسجد جامع تبریز	شبستان
به‌طور معمول، از یک شبستان ساده با ستون‌های چوبی دارای کنده‌کاری و نقاشی شکل گفته‌اند.		مسجد مهرآباد بناب، مسجد ملازستم مراغه	شبستان

۴- زمینه اجتماعی- فرهنگی شکل‌گیری مساجد بوشهر

مطابق نظر غلام‌زاده، تجارتخانه‌ها، تأسیسات بندر، بخشی از بازار و کاروانسراها، در قسمت شرق شبه جزیره بوشهر قرار داشته است و کنسولگری انگلیس، به همراه چند کنسولگری در غرب شهر بوشهر و در کنار بخش اداری - حکومتی شامل عمارت امیریه، مستقر بوده‌اند و بخش مسکونی مابین این دو بخش بودند؛ این محدوده شامل محلات بهبهانی^۱، کوتی^۲، شنبندی^۳ و دهدشتی^۴ می‌شد و تقریباً هر محله، مسجدی داشت که محوریت فعالیت‌های اجتماعی محسوب می‌گردید (غلام‌زاده جفره، ۱۳۹۲). انگلستان، نفوذ خود در هند و خلیج فارس را در روزگار فتحعلی شاه قاجار بسط داد و این حضور، زمینه‌ساز حضور دیگر دول اروپایی گردید. این حضور، بوشهر را بندر عمده و اصلی خلیج فارس کرد (فرامرزی، ۱۳۴۶). برخی از تجار بزرگ دولت‌های اروپایی در این شهر، به فعالیت‌های بازرگانی مشغول شدند و دفتر نمایندگی سیاسی تأسیس کردند (فلاندن، ۱۳۵۶، ۳۸۶). فرستاده محمدشاه قاجار بنام سید علی آل داوود، در سال ۱۲۵۶ هجری قمری از بوشهر بازدید کرده و آن را با چهار محله بانام‌های کوتی، بهبهانی، دهدشتی و شنبندی معرفی کرده است (کازرونی، ۱۳۶۷).

تصویر ۱- محلات و برج و باروی بندر بوشهر در مورخ ۱۸۵۶ میلادی. مأخذ: (مرکز اسناد و کتابخانه ملی بوشهر)

به نقل از فارس نامه ناصری، بخش جنوبی حصار بوشهر در زمان محمدشاه قاجار مرمت شد؛ در دوره قاجار، رشد شهر محدود به درون حصار بود ولی از اواخر این دوره، به بیرون حصار گسترش یافت (حسینی فسایی، ۱۳۹۲).

۵- مساجد بوشهر

در میان خاندان‌های مطرح اهل سنت بوشهر، خاندان آل مذکور را می‌توان نام برد که بعدها خود حاکم این شهر بندری شده و منشأ خدمات بسیاری می‌شوند. آنان با ساختن مسجد و تعلیم و تربیت و پرداختن به امور مذهبی در کنار مردم بومی، به راحتی به گذران زندگی خود پرداختند. آنان در امور اقتصادی و اجتماعی در بندر بوشهر همانند سایرین به زندگی روزمره خود مشغول بودند. این در حالی بود که علما و بزرگان اهل سنت، هریک در بندر بوشهر با نوشتن رساله و کتبی چند، با علمای شیعه در بوشهر به تبادل آرا و افکار می‌پرداختند. کتابخانه‌های شخصی و عظیم خاندان شیعه آل عصفور و بلادی و خاندان اهل تسنن جامعی، هریک نمونه‌هایی از این دست هستند که منابع ارزشمندی برای دانشجویان دین و امور مذهبی بوده است (فلور، ۱۳۷۱، ۱۲۲). مطلب بالا، ارزش بالای خاندان‌ها و اقوام ساکن بندر بوشهر را به خوبی بیان می‌کند. به همین دلیل نیز در انتخاب مساجد سعی بر آن بوده که مساجد محله‌ای و مساجد طایفه‌ای مورد بررسی قرار گیرد تا ضمن رسیدن به نتیجه مطلوب، یافته‌ها نیز جامع‌تر گردد. همچنین دخل و تصرف در نمونه‌ها، به میزان کمی بوده و یا مرمت مطابق با نقشه و مدارک پیشین انجام گرفته است (جدول ۳).

به دلیل اینکه محلات متعددی در بافت تاریخی بوشهر شکل گرفته است و شرایط اقلیمی و همچنین مراودات اقتصادی و سیاسی که بوشهر با سایر کشورهای حاشیه خلیج فارس داشت، موجب تنوع در جزئیات و ابعاد آن شده است ولی مطالعات تطبیقی مساجد شبستانی نشان داد، عناصر کالبدی اصلی مساجد شامل شبستان، ایوان، صحن، گنبد، مناره و محراب است که در ادامه پژوهش برای مطالعه دقیق مساجد بوشهری لازم بود هر کدام از فضاها به تفکیک و تحلیل این فضاها در مساجد بوشهر به طور جداگانه مطالعه شود.

متعاقب ورود ملکم، سفرای دیگری نیز از جانب بخش انگلستان به ایران آمدند. حضور این افراد، مقدمات عقد پیمان‌های خارجی را در زمان قاجار به وجود آورد. محصول این پیمان‌ها، نفوذ استعماری انگلیسی‌ها بود. در این دوره، از دخالت و نفوذ بریتانیا در خلیج فارس، که از سال ۱۸۸۲م/۱۳۰۰ ق شروع شد و تا سال ۱۹۴۷م/۱۳۳۶ ق تداوم یافت، بوشهر محل استقرار نماینده سیاسی مقیم انگلیس بود. به گفته سردنیس رایت^۵ بوشهر، در دوره پادشاهی ناصرالدین شاه قاجار، به عنوان یک «ساتراپ» یا «نایب السلطنه» از جانب دولت بریتانیا، در منطقه خلیج فارس عمل می‌کرد و نماینده ساکن انگلیس در بوشهر، «پادشاه بدون تاج و تخت انگلیس» قلمداد می‌شد (رایت، ۱۳۶۱). انگلیسی‌ها در بوشهر، تأسیسات و بناهای مختلفی ایجاد کردند، از جمله در محله «شیخ سعدون» این شهر، اقدام به ساخت کنسول خانه، بیمارستان، داروخانه، استحکامات نظامی؛ کلیسا و زمین تنیس نمودند (مشایخی، ۱۳۹۳، ۶۹).

با بررسی موقعیت مکانی بوشهر و شرایطی که برای شهر به واسطه محل استراتژیک خود داشته، به نظر می‌رسد شهر، تحت استعمار دولت‌های مختلف قرار داشته است. به واسطه همین موقعیت مکانی، دروازه ورود مدرنیته بوده است. همین عامل سبب گردیده بود تا مطابق جریان مدرنیزاسیون، ساخت و ساز بناهای مذهبی کمتر مورد توجه قرار گیرد و بیشتر به بناهای دولتی و تجارت‌خانه‌ها بهاداده شود. ظهور این نگرش در مساجد باعث گردید تا مساجد بوشهر، تجلی‌گاه مساجد ساده و صدر اسلام گردد. البته ناگفته نماند در مبانی نگرش مدرنیته، سادگی و بی‌پیرایگی، جزو ارکان آن محسوب می‌گردیده و در شکل‌گیری کالبد مساجد نیز تأثیر خود را گذاشته است. همچنان که در کالبد بناهای دولتی و جدید که دستاورد عصر مدرن می‌باشد (تصویر ۳)، خبری از تزئین و عناصر الحاقی دیده نمی‌شود و همه عناصر کالبدی، به شکل عملکردی شکل گرفته است.

جدول ۳- معرفی نمونه‌های بررسی شده از مساجد بوشهر.

مسجد اهل سنت (عرب‌ها)		مسجد آل عصفور ^۶	
<p>محله: کوتی سال ساخت: ۱۱۱۵ هجری قمری بانی بنای نخستین: مرحوم شیخ عبدالله جامعی معروف به آقا - بانی فعلی: آقای باقر بن هلال</p>		<p>محله: شنیدی سال ساخت: ۱۱۶۶ هجری قمری این بنا متعلق به آل عصفور حاکم بوشهر بوده است و خانه مسکونی است که قبر وی در دل آن قرار دارد.</p>	
مسجد دهدشتی		مسجد جمعه ^۷	
<p>محله: دهدشتی سال ساخت: ۱۱۱۲</p>		<p>محله: شنیدی سال ساخت: ۱۰۱۷ هـ ق بانی بنای نخستین - نامعلوم تاریخ ساخت بنای اولیه آن به درستی معلوم نیست، اما آنچه از سردر مسجد می‌توان تخمین زد و نیز از تاریخ شفاهی آن، قدمت مسجد به بیش از ۴۰۰ سال می‌رسد.</p>	

مسجد شیخ سعدون		مسجد دوانی‌ها (شیخیه)	
<p>محل: کوتی سال ساخت: ۱۱۴۰ هـ ق بانی بنای نخستین: شیخ سعدون (آل مذکور)</p>		<p>محل: دهدشتی سال ساخت: اوایل قرن چهاردهم هجری تاریخ بازسازی: ۱۳۵۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۴ و ۱۳۸۵. نخستین: مرحومان حاج مرتضی دوانی و حاج خلیل دوانی</p>	
مسجد کوفه (بهبهانی)		مسجد حاج رئیس (کوچک)	
<p>محل: بهبهانی سال ساخت: در عهد سلطنت ناصرالدین شاه قاجار بانی بنای نخستین: معلوم نیست.</p>		<p>محل: شنبدی سال ساخت: ۱۱۴۰ هـ ق</p>	
مسجد نو (شنبدی)		مسجد ملک (ملک التجار)	
<p>محل: شنبدی سال ساخت: در عهد سلطنت ناصرالدین شاه قاجار تجدید بنا: ۱۳۲۰ هـ ق</p>		<p>محل: شنبدی سال ساخت: ۱۲۸۱ هـ ق در حدود ۱۵۰ سال قدمت دارد، از یک حیاط و یک شبستان کوچک تشکیل شده است.</p>	

مذهبی، صحن نیز خوانده می‌شود. نخستین فضایی که مؤمن در وقت ورود به مسجد مشاهده می‌کند، همین صحن است که وضو گرفتن به واسطه‌ی حوض وسط این صحن، می‌توانست اتفاق بیافتد (زرگرو دیگران، ۱۳۸۶).

از کلیدی‌ترین عناصر مساجد بوشهری، صحن یا حیاط است چراکه برخلاف مساجد سایر نقاط ایران، صحن در مساجد بوشهری، کاربردی چندمنظوره دارد و عزاداری‌های خاص بوشهری در این فضاها انجام می‌گیرد که صحن این مساجد را منحصر به فرد می‌کند. موارد اقلیمی برای ایجاد شرایط آسایش محیطی چون سایه‌اندازی و جریان یافتن باد نیز لحاظ گردیده است. همچنین به دلیل آن‌که عزاداری‌ها حول نقطه‌ای انجام

تصویر ۲- شبستان مسجد کوفه و نحوه نظام آن.

مأخذ: آرشیو اداره کل میراث فرهنگی استان بوشهر، ۱۳۸۳

۱-۱- شبستان: بخش سرپوشیده مسجد که محل برگزاری نماز است و فضای اصلی تمام مسجدها است که دو بخش مردانه و زنانه دارد. این دو بخش، به طریقه‌های مختلف و متفاوت از یکدیگر تفکیک می‌شوند (گرایرو دیگران، ۱۳۹۱، ۴۵). شبستان معمولاً با فضاهای ستون دار با پوشش‌های طاقی یا تخت و با مصالح آجری، خشتی یا چوبی پوشش داده می‌شود و به نام‌های ستاوند یا چهلستون هم شناخته می‌شود و در اکثر مساجد و در اقلیم‌های مختلف، دیده می‌شود. مسجد جامع اصفهان از این نمونه است (حسینی، ۱۳۷۵، ۱۲۳).

شبستان ستون دار تخت، در بخش جنوبی، تقریباً کل مساجد مورد مطالعه را شامل می‌شود و معمولاً یک یا دو بخش سرپوشیده مجزا که نقش خدماتی دارند (تصویر ۴). در دو سوی دیگر صحن قرار گرفته است. همچنین در مواردی، بخش خدماتی با شبستان ادغام گردیده است. به‌طور معمول تعداد دهانه‌های شبستان، به شکلی از اعداد فرد پنج و در مواردی عدد هفت است و به‌منظور تأکید بیشتر بر جهت قبله مکان مقابل محراب از دهانه‌های دیگر، بزرگ‌تر ساخته می‌شوند.

۱-۲- صحن: میانسرا یا حیاط، یکی از شاخصه‌های بارز معماری پیش از اسلام در ایران و مسجد در دوره اسلامی است که به شکل مربع یا مربع مستطیل است و در مسجد و بناهای

در مباحث کالبدی مساجد، عنصری به نام دیوار مقدس وجود دارد که جبهه‌هایی است که در آن محراب قرار می‌گیرد و در هیچ موردی، ورودی در آن تعبیه نمی‌شود. در مساجد بوشهر، محراب در نماهای خارجی، در ساده‌ترین حالت ممکن و تنها با یک بیرون آمدگی بدون تزیین تعریف می‌شود. در نماهای داخلی نیز، تزیینات ساده مورد استفاده قرار گرفته و استفاده از تزیینات کاشی‌کاری و آینه‌کاری، کمتر به چشم می‌خورد و به مقرنس‌های ساده و گچ‌بری، بسنده شده است (تصویر ۴).

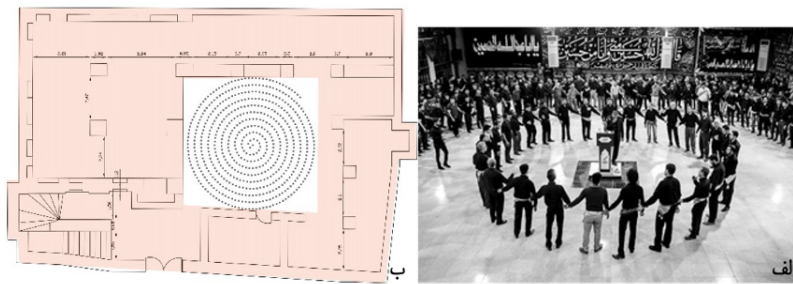
۶- گونه‌شناسی مساجد بوشهر

با توجه به مطالعات میدانی و بررسی نمونه‌های موردی،

می‌گیرد (فرد نوحه خوان)، صحن، تناسباتی مربعی شکل دارد. عواملی چون ابعاد زمین، ظرفیت مسجد و قرارگیری آنها در محله، عامل تعیین‌کننده در برخورداری از صحن است (تصویر ۳).

۱- ۳- محراب: به طور کلی محراب در بنا، المانی جهت تعیین قبله بود و در بناهایی مانند مدارس، مقابر و مساجد ساخته می‌شود. همچنین محراب مساجد، مکانی برای حضور پیش نماز در زمان نماز جماعت بود (حسینی، ۱۳۷۵، ۱۲۵).

بخشی که نام محراب به آن اطلاق می‌شود، می‌تواند یک فرورفتگی در نمای سمت قبله گنبدخانه مساجد باشد که با استفاده از کادرسازی و تمایزهای رنگی و مصالح، از بقیه فضاهای مسجد جدا می‌گردد (هیلن براند، ۱۳۸۰).

تصویر ۳- الف: مراسم سنتی نوحه خوانی بوشهر. ب: فضای صحن و تناسبات شکل گرفته از مراسماتی که به طور سنتی در صحن انجام می‌گیرد در مسجد آل عصفور. مأخذ: (رضوانی پور، ۱۳۹۵)

جدول ۴- ماتریس و تحلیل کمی نمونه‌های موردی مساجد بوشهر.

مسجد حاج رئیس (کوچک)	مسجد ملک (ملک التجار)	مسجد دهدشتی	مسجد نو (شهبندی)	مسجد کوفه (پهنپای)	مسجد شیخ سعدون	مسجد دواتی ها (شیخیه)	مسجد آل عصفور	مسجد جمعه	مسجد اهل سنت (عرب ها)	
*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	شبهستان
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	ایوان
---	*	---	---	*	*	*	*	*	*	صحن
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	گنبد
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	مناره
*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	محراب
۱۴۶	۲۸۵	۷۵۰	۷۴۰	۲۹۵	۳۷۰	۶۲۰	۱۸۰	۸۳۰	۴۴۰	مساحت (متر مربع)
---	1.6	1.1	---	1	1	---	1	2	1.5	تناسبات حیاط
										فرم پلان
فاقد صحن	دارای صحن	فاقد صحن	فاقد صحن	دارای صحن	دارای صحن	فاقد صحن	دارای صحن	دارای صحن	دارای صحن	الگوی پلان
مربع	مستطیل	مربع	مستطیل	مستطیل	مربع	مستطیل	مربع	مستطیل	مربع	هندسه پلان

و جمعیت به نسبت کم محله، پتانسیل‌های مساجد برای رخ دادن اتفاقات متنوع مذهبی، فرهنگی بالا می‌باشد. در این شیوه، سادگی مدنظر است. در این‌گونه، محدوده‌ی چهارضلعی به شکل مستطیل یا مربع و فضایی در میانه بنا، بدنه اصلی مسجد را در مقام صحن یا حیاط تشکیل می‌داد. در هر چهار طرف صحن، قسمت‌های سرپوشیده روی ستون‌های بزرگ گرد بنا می‌شد. در هر بخش ممکن بود بر اساس چند ردیف ستون فضا‌های سرپوشیده شبستان به وجود آیند. در سمت قبله، ردیف ستون بیشتر از سایر بخش‌ها بود و درهای ورودی مختلفی از پیرامون بنا جهت ورود ساخته می‌شده است (گرابر و دیگران، ۱۳۹۱).

با توجه به نتایج تحلیل از جداول ۱ و ۲ که در مطالب قبل به آن اشاره شد، وجود شباهت‌های قابل تأمل در ساختار کلی بناها و اصول کلی در مساجد شبستانی، عنوان مساجد بوشهری را می‌توان به آن اطلاق نمود؛ ولی تفاوت‌هایی در نقشه و چیدمان فضاهایی مساجد بوشهری نیز وجود دارد و معماران و سازندگان مساجد، متناسب با مکان‌یابی زمین و شرایط اقلیمی، عنصر صحن یا حیاط را به نحوی در نقشه‌ها استفاده می‌کرده‌اند که ضرورت ایجاب می‌نماید، طبقه‌بندی شوند (جدول ۵).

۶-۱- مساجد شبستانی دارای صحن

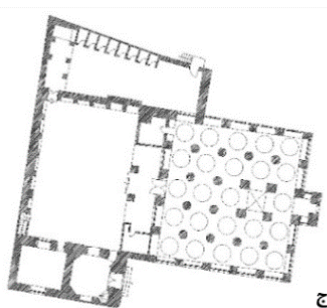
این دسته از مساجد، دارای عنصر صحن هستند که باعث می‌شود در سازمان‌دهی فضا، ابتدا وارد صحن گردیده و سپس

گونه‌های مساجد بوشهر فاقد گنبد، مناره و ایوان هستند و نیز از الگوی شبستانی و در مواردی الگوی مساجد بسته پیروی می‌کنند و این گونه‌ها، مطابق الگوی مساجد صدر اسلام است. نکته‌ای که در بررسی گونه‌ها حائز اهمیت است، وجود یک سیر طبیعی و رشد کالبدی در طراحی مساجد است که در ادامه به تحلیل آن پرداخته خواهد شد. دو الگوی معین برای مساجد بوشهر مطرح می‌گردد که هرکدام ویژگی خاص خود را دارند.

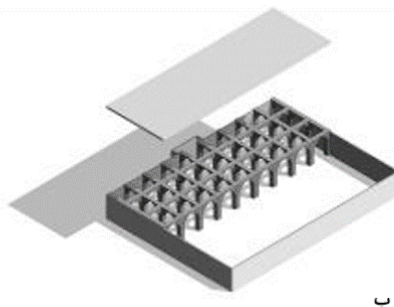
مطالعه نمونه‌ها نشان داد که در هر یک از محلات بوشهر، متناسب با نیاز و جمعیت خود، دو، سه و یا چهار عدد ساخته شده است. این امر نشانگر این است که با توجه به وسعت

تصویر ۴- الف: فضای محراب مسجد ملک. ب: نمای محراب مسجد کوفه. مأخذ: (غلام‌زاده جفره، ۱۳۹۲، ۲۲۵)

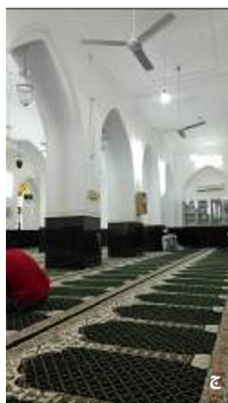
ج: پلان مسجد جمعه بوشهر
مأخذ: (دفتر فنی اداره کل میراث فرهنگی استان بوشهر)

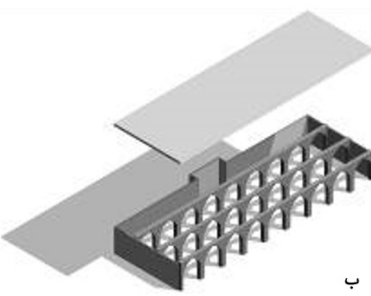
ب: ساختار گونه اول مساجد بوشهر.

تصویر ۵- الف: صحن مسجد جمعه از گونه اول مساجد. مأخذ: (دفتر فنی اداره کل میراث فرهنگی استان بوشهر)

ج: شبستان مسجد دوانی‌ها از گونه دوم مساجد بوشهری.

ب: مدل گونه دوم از مساجد بوشهر.

تصویر ۶- الف: مسجد جامع قیرون در تونس. (موسی، ۲۰۰۲)

جدول ۵- گونه‌های مساجد بوشهر

دسته بندی	مساجد دارای صحن				مساجد شبستانی فاقد صحن (مساجد بسته)				
	نام مسجد	نما	پلان	نام مسجد	نما	پلان	نام مسجد	نما	پلان
	مسجد اهل سنت (عرب ها)	-	-	مسجد شیخ سلطان	-	-	مسجد نو (شیدی)	-	-
	مسجد جمعه	-		مسجد آل عصفیر			مسجد دهلشی		
				مسجد ملک (بک التاجر)			مسجد باغ رئیس (کوچک)	-	-
				مسجد کوفه (پنهانی)			مسجد نونی ها (شیخه)	-	-

نامبرده با مساجد بوشهر دارند، این است که مساجد بوشهری، فاقد میانسرا و در ساده‌ترین حالت خود یعنی ترکیب یک شبستان و یک محراب هستند.

در تحلیل این دسته از مساجد، اقلیم مهم‌ترین عامل تأثیرگذار در شکل‌گیری کالبد آنها بوده است؛ چراکه آب‌وهوای بوشهر، اجازه استفاده از شبستان‌های عظیم و صحنه‌ایی با ابعاد بزرگ را نمی‌دهد و تلاش شده تا حد امکان، آسایش محیطی را فراهم کنند. عامل مهم دیگر در شکل‌گیری این الگو، مرادوات بوشهر با کشورهای حوزه خلیج فارس و شمال آفریقا است. تحلیل عناصر کالبدی این‌گونه، وجود شباهت با مساجد تونس را اجتناب‌ناپذیر می‌سازد و عنصر کالبدی راهروی میانی^۸، عنصر مشترک این مساجد است.

در صحن تفکیک فضایی بین شبستان، فضاهای خدماتی و فضاهای جنبی انجام گیرد. این مساجد، با توجه به قرارگیری در محله و با توجه به ظرفیت خود دارای صحن گردیده‌اند. این دسته، در طراحی خود دارای عناصر ایرانی هستند و سبک ایرانی در آنها مشهود است و به‌نوعی سبک تکمیل یافته از مساجد فاقد صحن است.

۶-۲- مساجد شبستانی فاقد صحن (بسته)

دسته دیگری از مساجد بوشهری را می‌توان یافت که فاقد حیاط یا صحن هستند و به شکل برون‌گرا عمل می‌کنند. می‌توان از مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان و مسجد کبود تبریز، به‌عنوان نمونه‌های مساجد برون‌گرا و بسته نام برد، اما تفاوتی که مساجد

نتیجه

ترتیب، تجارت‌خانه‌ها و کنسولگری‌ها، با مصالح مرغوب‌تری که از کشورهای همسایه آورده می‌شد، شکل می‌گرفتند؛ از عواملی که منجر به شکل‌گیری این نوع مساجد شده است، برداشت معقول و منطقی از عناصر آمیخته در معماری بومی است. استفاده از آسمانه تخت برای شبستان ستون‌دار که از ویژگی‌های بارز معماری مسکونی منطقه بوشهر است در مساجد نیز جایگاه داشته و به عنصری شاخص در هماهنگی با معماری بومی تبدیل شده است که در الگوی مساجد قاجاری بوشهر بکار برده شده است. استفاده از بادگیر در مسجد جمعه، دلیلی دیگر بر هماهنگی معماری بومی بوده که نشان می‌دهد، الگوی مساجد بوشهر، تحت تأثیر مجموعه‌ای از عوامل بومی و منطقه‌ای شکل گرفته و اطلاق نام

در آغاز، هر یک از محله‌های شهر بوشهر یک مسجد داشتند. نام‌گذاری مساجد از روی نام محله، گواه بر این ادعا است، ولی به تدریج، به تعداد این مساجد با توجه به شرایط اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی افزوده شد. عوامل تأثیرگذار در پدید آمدن این‌گونه بناها در معماری مسجد را، باید در مرحله نخست، اقلیم و دوم، سازگاری معماری و پایداری این شیوه معماری با روحیه و اندیشه مردم منطقه دانست. البته جریانات جدید معماری که از سمت غرب و نیز از طریق خلیج فارس وارد منطقه شده بود نیز، سهم بسزایی در این تغییر داشتند تا بناهای ساده و بی‌پیرایه و با هزینه کم ساخته شوند. این در حالی بود که به بناهایی با کارکردهای دولتی و تجاری، اهمیت بیشتری داده می‌شد. بدین

دیگر ایران شکل گرفته و توسعه یافته‌اند و این مساجد، نمونه‌ای از گونه‌های مساجد در معماری ایرانی محسوب می‌شوند. این بناها، تداوم معماری جنوب ایران است و همچنین برآیند تجربه ساکنان منطقه جنوبی ایران است که متناسب با اقلیم و روحیات و همچنین شرایط زمانی و مکانی که داشته‌اند، قوام یافته‌اند و نکته‌ای که باعث تمایز مساجد شهر بوشهر با سایر مساجد ایران می‌گردد، شباهت کمتر دیده شده آن و خلاقیت سازندگان آن در تهیه نقشه و ساختار کلی آن است و سازندگان در طراحی مساجد، از این گونه طرح و نقشه‌ها، متناسب با شرایط اجتماعی و فرهنگی، بهره‌برداری نموده‌اند.

مساجد عربی در مورد این گونه‌ها درست نیست و مساجد، ویژگی معماری خاص خود را دارند. مطالعات و تحلیل‌ها، دو گونه از مساجد بوشهری با مشخصات و ویژگی‌هایی مشترک در مفهوم و متفاوت در عناصر و چیدمان فضاها را مشخص کرد که با توجه به ویژگی‌های اشاره شده، می‌توان آنها را تحت عنوان: "مساجد ویژه بوشهر"، نام‌گذاری و معرفی کرد. هرکدام از این گونه‌ها، ویژگی‌های خاص خود را دارند و مبدأ و روند خاص شکل‌گیری و تحول خود را داشته‌اند و نمی‌توان اذعان کرد که یکی از گونه‌ها، کامل شده‌ی دیگری است. بدین ترتیب می‌توان گفت مساجد بوشهر، بر اساس اصول و معماری بومی و منطقه‌ای، همچون بسیاری از مناطق

پی‌نوشت‌ها

۱ این محله که در قسمت شمال شرقی شبه جزیره بوشهر و در منتهی‌الیه شمالی آن قرار دارد، نام خود را از علما، تجار و بازرگانان بهبهانی مقیم در این محله به عاریت گرفته است

۲ محله کوتی، بافاصله کمی از کناره شرقی شبه جزیره (بندرگاه اصلی) و بیشتر در کناره غربی قرار دارد. واژه کوت به معنی قلعه یا حصار یا برج و بارو و یک واژه هندی است. شاید به علت حضور نظامیان هندی و انگلیسی و کنسولگری و کمپانی هند شرقی انگلیس برای حفاظت از این منطقه، حکم برج و بارو یا قلعه را برای بوشهر داشته است. به هر حال محله کوتی به سبب اینکه از زمان زندیه، محل استقرار حاکم بوشهر بوده و نیز به واسطه حضور کمپانی هند شرقی انگلیس و وابستگان تجاری و سیاسی آن و نیز وجود کنسولگری انگلیس در آن، یکی از اشرافی‌ترین محله‌های بوشهر محسوب می‌شده است

۳ این محله در ضلع شرقی شبه جزیره بوشهر قرار گرفته و یکی از قدیمی‌ترین محلات بوشهر محسوب می‌شود. نام محله از شنید جد اعلای خاندان آل عصفور اخذ شده است

۴ در میان چهار محله قدیمی بوشهر، محله دهدشتی از وسعت و قدمت کمتری برخوردار است. نام این محله از نام مهاجرانی گرفته شده که از دهدشت کهگیلویه و بویراحمد به بوشهر مهاجرت کرده و در این محله ساکن شدند. این گروه عموماً به کار تجارت و بازرگانی مشغول بودند و برخی از آنان در زمره تاجران بزرگ و موفق درآمدند. اکثر جمعیت یهودیان بوشهر نیز در این محله سکونت داشتند.

5 Sir Dimis Wright.

۶ آل عصفور، خاندانی از علمای روحانی شیعه در بحرین، قطیف و نواحی جنوب ایران (به ویژه در استان‌های فارس و بوشهر) در سده دوازده و سیزده هجری قمری (۱۸ و ۱۹ میلادی) هستند. نیای این خاندان عصفور بن احمد بن عبدالحسین بن عطیه بن شیبه درازی شاخوری بحرانی است. این بنا در کنار مسجد بودن، آرامگاه و مقبره آل عصر نیز هست.

۷ مسجد جامع یا مسجد جمعه، قدیمی‌ترین مسجد شهر بوشهر و تنها بنایی است که با دیگر آن تخریب نشده است.

8 Central Nave (Central Aisle Nave).

پاسیان خمیری، رضا؛ رجبعلی، حسن و رونده، محمدرضا (۱۳۹۶)، گونه‌شناسی مساجد بلوچستان ایران، از دوره قاجار تا معاصر، مجله مطالعات معماری ایران، شماره ۱۱، صص ۱۸۹-۲۰۵.

پیرنیا، محمد کریم (۱۳۸۹)، سبک‌شناسی معماری ایران، تدوین غلامحسین معاریان، سروش دانش، تهران.

حاجی ابراهیم زرگر، اکبر؛ ندیمی، حمید و مختار شاهی، رافونه (۱۳۸۶)، راهنمای معماری مسجد، دید، تهران.

حسینی فسایی، حاج میرزا حسن (۱۳۹۲)، فارس‌نامه ناصری، امیرکبیر، تهران.

حسینی، سید بهشید (۱۳۷۵)، چیستی‌شناسی نظام شکل معماری مسجد؛ گذشته، حال، آینده، دانشگاه هنر اصفهان، صص ۱۱۵-۱۳۳، اصفهان.

خادم‌زاده، محمدحسن؛ معاریان، غلامحسین و صلواتی، کامیار (۱۳۹۶)، گونه‌شناسی تحلیلی مساجد تاریخ حوزه فرهنگی کردستان ایران، مجله مطالعات معماری ایران، شماره ۱۱، صص ۱۰۳-۱۲۴.

معماریان، غلامحسین و طبرسا، محمدعلی (۱۳۹۲)، گونه و گونه‌شناسی معماری، نشریه علمی-پژوهشی انجمن علمی معماری و شهرسازی ایران، شماره ۳، صص ۱۰۳-۱۱۴.

رایت، دنیس (۱۳۶۱)، نقش انگلیس در ایران، ترجمه فرامرزی، فرخی، تهران.

رضوانی پور، متین (۱۳۹۵)، نوحه‌خوانی در بوشهر، خیمه، تهران.

زارعی، محمدرضا (۱۳۸۱)، سیمای میراث فرهنگی کردستان، سازمان میراث فرهنگی کشور، تهران.

شوزای، آگوست (۱۳۸۳)، تاریخ معماری، ترجمه لطیف ابوالقاسمی، موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، تهران.

غلام‌زاده جفیره، فراز (۱۳۹۲)، معماری بوشهر در دوره زند و قاجار، انتشارات آبادبوم، تهران.

فرامرزی، احمد (۱۳۴۶)، کریم‌خان زند و خلیج فارس، ناشری‌نام. فلاندن، اوژن (۱۳۵۶)، سفرنامه، ترجمه حسین نور صادقی، انتشارات اشرافی، تهران.

فلور، ویلم (۱۳۷۱)، جستارهایی از تاریخ اجتماعی ایران (صنعتی شدن ایران)، ترجمه دکتر ابوالقاسم سری، انتشارات توس، تهران.

کازرونی، محمد ابراهیم (۱۳۶۷)، سفرنامه بنادر و جزایر خلیج فارس، تدوین منوچهر ستوده، موسسه فرهنگی جهانگیری، تهران.

گرابر، اولگ؛ هاتسیتین، مارکوس؛ دلیوس، پیتر و استیل، جیمز (۱۳۹۱)، معماری اسلامی، ترجمه اکرم قیطاسی، سوره مهر، تهران.

مارتن، هانری و هوگ، جان (۱۳۷۵)، سبک‌شناسی هنر معماری در سرزمین‌های اسلامی، ترجمه پرویز زورجواند، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.

آرشیو اداره کل میراث فرهنگی استان بوشهر.

آرشیو دفتر فنی اداره کل میراث فرهنگی بوشهر.

بهبزادفر، مصطفی (۱۳۷۶)، معماری مسجد و نمای شهر، در مجموعه مقالات همایش معماری مسجد؛ گذشته، حال، آینده، جلد ۲، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان.

فهرست منابع

مهدوی نژاد، محمدجواد؛ مشایخی، محمد و بهرامی، منیره (۱۳۹۳)،
الگوهای طراحی مسجد در معماری معاصر، مجله پژوهش‌های معماری
اسلامی، شماره ۵، صص ۲-۱۶.
هوشیاری، محمد مهدی؛ پورنادری، حسین و فرشته نژاد، مرتضی
(۱۳۹۲)، گونه‌شناسی مسجد- مدرسه در معماری اسلامی ایران، مجله
مطالعات معماری، شماره ۳، صص ۳۷-۵۴.
هیلن براند، روبرت (۱۳۸۰)، معماری اسلامی، ترجمه باقر آیت‌الله زاده
شیرازی، انتشارات روزنه، تهران.

متدین، حشمت‌الله (۱۳۷۸)، مساجد چهار ایوانه، مجله هنرهای زیبا،
شماره ۶، صص ۸۴-۹۰.
مرباغی، بهروز (۱۳۹۲)، بن‌مایه‌های نوین در معماری بوشهر، انتشارات
پیام، تهران.
مرکز اسناد و کتابخانه ملی ایران، شعبه استان بوشهر
مشایخی، عبدالکریم (۱۳۹۳)، تحولات سیاسی، اقتصادی و جمعیتی
بوشهر در کرانه شمالی خلیج فارس بین سال‌های (۱۷۶۳ - ۱۹۲۰ م/۱۱۷۷ -
۱۳۳۹ ه ق)، مجله مطالعات خلیج فارس، شماره ۱، صص ۶۷-۷۴.